

The Impact of Social Ethics on the Development of Social Trust in the Words of the Holy Qur'an Based on Tafsir al-Mizan

Heidar Ali Rostami¹ , Gholam Reza Khoshniat² , Ali Nikooei^{1*}

1- Department of Quranic and Hadith Sciences, Faculty of Principles of Religion, Qom, Iran.

2- Shahid Mahallati Higher Education Complex, Qom, Iran.

*Correspondence should be addressed to Mr. Ali Nikooei; Email: nekouisama@yahoo.com

Article Info

Received: Oct 10, 2021

Received in revised form:

Nov 15, 2021

Accepted: Dec 21, 2021

Available Online: Jun 22, 2022

Keywords:

Social ethics

Trust

The Qur'an

Virtues

Abstract

Background and Objective: One of the important components of social capital is the existence of trust among members of society because it reduces the cost of social actions and interactions and increases cohesion and solidarity. Various factors affect the frequency of trust in a society, the most important of which is the institutionalization of social moral virtues in that society. The purpose of this study is to analyze and explain the effectiveness of social ethics in increasing trust in the society.

Methods: In this study, the data were collected using a library-based method from the Holy Qur'an, and other highly renowned works on ethics including *Jame al-Sa'adah*, *Meraj al-Sa'adah*, *Mohjat al-Bayza fi Tahzib al-Ahya*, *Ihya Ulum al-Din*, *Tahzib al-Akhlagh va Tathir al-A'ragh* and especially *Tafsir al-Mizan*, as well as important hadith books, and then the issue was described and analyzed based on the data. The authors reported no conflict of interests.

Results: The findings indicate that all the virtues of social ethics play a role in increasing social trust, but some, such as honesty, trustworthiness, justice, faithfulness to the covenant, and good faith, are more important.

Conclusion: The emergence and continuation of social trust as a part of the society's social capital requires the moral health of the society and the strengthening and institutionalization of social morality among members of the society.

 <https://doi.org/10.22037/jrrh.v8i2.36381>

Please cite this article as: Rostami HA, Khoshniat GhR, Nikooei A. The Impact of Social Ethics on the Development of Social Trust in the Words of the Holy Qur'an Based on Tafsir al-Mizan. Journal of Pizhūhish dar dīn va salāmat. 2022;8(2):177-192. <https://doi.org/10.22037/jrrh.v8i2.36381>

Summary

Background and Objective

One of the significant factors in the development of “social trust” is the dominance of social ethics in the societies adornment of the members of these communities with good behaviors within the society. Socialists have maintained a special focus on the issue of “trust” in society, leading to a number of books, scholarly papers, and essays being written on the subject. Quite a few scholars have developed theories on this subject, which have given life to valuable pieces of literature (1). Searching the scholarly journals and papers (2) reveals that comprehensive literature has been

developed on this matter. However, so far quite a few works have explored the importance of this social concept using religious scriptures. No other scholarly work has expounded the role of social ethics in the development of social trust using examples from the Holy Qur'an. The main purpose of this paper is to explore the impact of social ethics on the development of social trust.

Methods

This study is of the fundamental type. In this library-based study, the required data were collected by note-taking from multiple books, articles, websites, and related software. The data have been collected using a library-based approach from the Holy Qur'an, and other highly renowned works on ethics including *Jame al-*

*Sa'adah*¹, *Meraj al-Sa'adah*², *Mohjat al-Bayza fi Tahzib al-Ahya*³, *Ihya Ulum al-Din*⁴, *Tahzib al-Akhlagh va Tathir al-A'ragh*⁵. Multiple renowned interpretations of the Holy Qur'an have also been employed to enrich the argument including *Tafsir Qomi*, *Majma al-Bayan fi Tafsir al-Qur'an*⁶, *Tafsir Nemouneh*, *Tafsir al-Mizan*, and various books of hadith.

The necessary data on the subject of “The Role of Social Ethics in the Development of Social Trust in the Words of the Holy Qur'an Based on Tafsir al-Mizan” was gathered using the following keywords: social ethics, social trust, the Holy Qur'an, and Tafsir al-Mizan. Upon categorizing and coding the collected data, the process of data analysis ensued, which was then followed by providing answers to the research questions.

Results

In a society where the social interactions are modeled by social ethics, norms, and values, the basis for the development of trust among the members of the society is already laid out. If the governing spirit within the society enjoys a certain level of “goodness” and “piety” and moral and spiritual values are favored beyond the material longings, social trust will easily encompass all the areas of the society. And that is why it has been emphasized in the Holy Qur'an to manage our social interactions based on “piety” and “righteousness” as the two most important virtues: “And to interact with each other by modeling righteousness and piety, and do not cooperate with each other in sins and aggressions. And fear God, He shall punish those who have sinned severely”⁷ (3).

Sayyid Mohammad Hossein Tabataba'i⁸ believes that within this verse, the foundation of social tradition has been introduced (4). Within this verse, we have been emphasized to base our social interactions on moral virtues since the meaning of “righteousness” not only encompasses righteous beliefs such as faith in God, the

resurrection, the Holy Book, and prophets that have come before us, but it also includes matters such as spending money for charity, saying one's prayers, paying one's Zakat⁹, keeping one's promises, and preserving one's patience in the face of difficulties (3). On the other hand, thoughtful and firm speech (The Holy Qur'an, An-Nisa: verse 9) (3), refraining from the practice of usury (The Holy Qur'an, Al-Baqara: verse 287) (3), keeping one's promises (The Holy Qur'an, Aal-e-Imran: verse 76) (3), and fighting avarice (The Holy Qur'an, Al-Hashr: verse 9) (3) are all attributes of a pious person. Therefore, to enjoy the qualities of “piety” and “righteousness” not only entails right beliefs and doing good deeds, but also provides you with a number of virtues signaling one's social ethics. Furthermore, some social inclinations play a significant role in developing trust within the members of the society.

Some of the most important social inclinations that lead to the development of trust within the society include honesty, trusteeship, justice, keeping one's promise, and benevolence.

Conclusion

Trust is the basis of social interactions without which the communications within the society will be shallow and difficult. “Righteousness” and “piety” are two of the most important social virtues which establish trust among the members of society. In comparison, “sin” and “aggression” only lead to more distrust within the society.

Erik Erikson views trust through the lens of psychology and views “fundamental trust” as an approach that we develop towards ourselves and the world around us during early childhood (5). Eisenstadt emphasizes that social trust and solidarity, in the words of Durkheim and to some extent Tönnies, is the most important factor in developing social order indicating that without a sense of social solidarity and trust social order is much harder to preserve (6).

The findings of this study indicate that all the virtues signaling social ethics play a role in developing social trust, but some are more important including honesty, trusteeship, justice, keeping one's promise, and benevolence.

Acknowledgements

As previously claimed by the authors, this paper has been extracted from the doctoral dissertation of the first author entitled “The impact and products of social ethics in the words of the Holy

¹. A book by Mohammad Mehdi Naraghi on the topic of the purification of the soul from all impurities.

². A book by Ahmad Naraghi on Islamic ethics.

³. A book by Mohsen Feyz Kashani on Islamic ethics and a highly renowned work for Sunni Muslims.

⁴. A book by Abū Hāmid Muḥammad ibn Muḥammad al-Ghazali that details the pathways finding God to devoted Muslims.

⁵. A book by Abu Ali Ahmad Ibn Mohammad Ibn Yaghub Razi on the topic of ethics.

⁶. One of the highly renowned books of Quranic interpretation by Fazl Ibn Hasan Tabarsi.

⁷. وَ تَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَ التَّقْوَىٰ وَ لَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَ الْعَدْوَانِ وَ اتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ.

⁸. An Iranian religious scholar and theorist who was one of the most influential figures in the development of modern Shia tradition. He is the author of *Tafsir al-Mizan*.

⁹. A mandatory practice in Islam that indicates each Muslim has to devote a portion of his/her salary to charitable causes.

Qur'an with an emphasis on Tafsir al-Mizan", which has been documented in the Osool-e dīn College of Qom under the code 433 on March 14th, 2019. I would like to extend my gratitude to Osool-e dīn College of Qom for their cooperation with me in this work of research and the Nour Computer Institute, which provided me with Jame al-Tafasir, Jame al-Ahadith, and Encyclopedia of Islamic Ethics software, providing me with the chance to gain easy access to highly renowned religious scriptures and books on ethics.

Funding

As previously detailed by the authors no sponsors funded this study has been conducted at the personal expense of the authors.

Conflict of interest

The authors declared no conflict of interests in this study.

Authors' contribution

The dissertation supervisor: first author, the dissertation advisor: second author, and the main author of the article: third author.

References

1. Abdolmaleki A. Barresi Etmad-e Ejtemaei va Avamel-e Moaser bar An va Chegoonegi-e Naghsh-e Resanehha dar Afzayesh an. *Communication Research*. 2008;15(53):95-129.
2. Iran Institute of Information Science and Technology. Ministry of Science, Research and Technology [Available from: <https://irandoc.ac.ir/event/sponsorship>].
3. The Holy Quran. Translated by: Mohamad Mehdi Fooladvand. Tehran: Payam-e Edalat. 2016.
4. Tabatabai SMH. al-Mizan Fi Tafsir al-Quran, translated by Seyed Mohamad Bagher Mousavi Hamedani. 19 ed. Qom: Islamic Publications Office; 2004. (Full Text in Persian)
5. Giddens A. *Modernity and Identification*, translated by Movafghian, Nasser. 4ed. Tehran: Ney Publishing; 1999.P.64. (Full Text in Persian)
6. Chalpi M. Jame-Shenasi Nazm: Tashrih va Tahlil-e Nazari Nazm-e Ejtemaei. 8 ed. Tehran Ney Publishing; 2016. (Full Text in Persian)

دور السلوك الإجتماعي في تعزيز الثقة الإجتماعية من منظور القرآن الكريم تفسير الميزان أنموذجاً

حيدر علي رستمي^١ ID، غلامرضا خوش نيت^٢ ID، علي نيكوئي^٣ ID

١- قسم علوم القرآن والحديث، كلية أصول الدين، قم، إيران.

٢- مجمع شهيد مخلاقي للتعليم العالي، قم، إيران.

* المراسلات الموجهة إلى السيد علي نيكوئي؛ البريد الإلكتروني: nekouisama@yahoo.com

معلومات المادة

الوصول: ٣ ربيع الأول ١٤٤٣

وصول النص النهائي: ٩ ربيع الثاني ١٤٤٣

القبول: ١٦ جمادى الأولى ١٤٤٣

النشر الإلكتروني: ٢٢ ذي القعدة ١٤٤٣

الكلمات الرئيسية:

الثقة

السلوك الاجتماعي

الفضيلة

القرآن

الملخص

خلفية البحث وأهدافه: تعتبر الثقة الإجتماعية رأس مال حيوي لكل جماعة بشرية، فلولا الثقة الإجتماعية التي تجمع بين أفراد المجتمع لما كانت ثمة جماعات بشرية. إذ أنّ هذه الثقة هي الكفيلة بالتصدي لكل صراعات أو نزاعات بين أفراد المجتمع وهي التي تعزز التضامن والتعاقد الإجتماعيين. فهناك الكثير من الأمور التي تعزز هذا التضامن الإجتماعي؛ أبرزها الإيمان الصادق بالقيم الأخلاقية والفضيلة الأخلاقية بين أفراد المجتمع. فإن كانت هذه القيم متأصلة في روح أفراد المجتمع فإنّ الإيمان بما سيصبح أمراً محتوماً. فانطلاقاً من إيماننا بهذا الأمر نسعى في هذا المقال لتحليل وتبيين الطريقة التي تعمل من خلالها هذه الثقة والإلتزام بالأخلاق والقيم الإجتماعية ودورها في تعزيز الثقة الإجتماعية الكفيلة بدمومة الحياة الإجتماعية.

منهجية البحث: تعتمد هذه الدراسة المنهجية الوصفية التي استقت مصادر بحثها من القرآن الكريم، و امهات كتب الأخلاق ككتاب جامع السعادات، ومعراج السعادة، والمحنة البيضاء، وإحياء علوم الدين، وتهذيب الأخلاق، وتطهير الأعراق و أيضاً تفاسير كبيرة كتفسير القمي، وجامع البيان، وكتاب التفسير الأمثل في كتاب الله المنزل، وعلى وجه الخصوص تفسير الميزان و كتب الحديث. فبعد حصول المعطيات بادر القائمون على هذه المقالة بتحليل القضية و دراستها من زوايا مختلفة. فإنّ مؤلّفي البحث لم يشيروا إلى أي تضارب في المصالح.

المعطيات: أشارت معطيات البحث إلى أن جميع القيم الأخلاقية الإجتماعية تؤدي دوراً حاسماً في تعزيز الثقة الإجتماعية؛ لكن بعض القيم الأخلاقية كالصدق، وحفظ الأمانة، والإلتزام العدالة، والوفاء بالعهد، وحسن الظن بالأفراد هي من أكثر القيم الإجتماعية تأثيراً على تعزيز الثقة الإجتماعية.

الاستنتاج: أنّ تعزيز ودمومة الثقة الإجتماعية بمثابة العروة التي تضمن لأفراد المجتمع التعاقد والتضامن والتعاطف وكل ما من شأنه أنّ يعزز الثقة الإجتماعية؛ فهي عماد المجتمع و رأس المال الذي يضمن حياة المجتمع أفراداً وجماعات. فإنّ ديمومة الجماعة البشرية مرهونة بسلامة أفراد المجتمع أخلاقياً وسلوكياً و تعزيز هذا السلوك و نشره بين كافة أفراد المجتمع.

يتم استناد المقالة على الترتيب التالي:

Rostami HA, Khoshniat GhR, Nikoeei A. The Impact of Social Ethics on the Development of Social Trust in the Words of the Holy Qur'an Based on Tafsir al-Mizan. Journal of Pizhūhish dar dīn va salāmat. 2022;8(2):177-192. <https://doi.org/10.22037/jrrh.v8i2.36381>

نقش اخلاق اجتماعی در فراوانی اعتماد اجتماعی از منظر قرآن کریم با تکیه بر تفسیر المیزان

حیدرعلی رستمی^۱، غلامرضا خوش‌نیت^۲، علی نیکوئی^{۳*}

۱- گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده اصول الدین قم، قم، ایران.

۲- مجتمع آموزش عالی شهید محلاتی قم، قم، ایران.

*مکاتبات خطاب به آقای علی نیکوئی؛ رایانامه: nekouisama@yahoo.com

اطلاعات مقاله

دریافت: ۱۸ مهر ۱۴۰۰

دریافت متن نهایی: ۲۴ آبان ۱۴۰۰

پذیرش: ۳۰ آذر ۱۴۰۰

نشر الکترونیکی: ۱ تیر ۱۴۰۱

چکیده

سابقه و هدف: از اجزای مهم سرمایه اجتماعی وجود اعتماد بین اعضای جامعه است؛ زیرا موجب کاهش هزینه کنش‌ها و تعاملات اجتماعی و افزایش انسجام و همبستگی می‌گردد. عوامل مختلفی در فراوانی اعتماد یک جامعه مؤثرند که از مهم‌ترین آنها نهادینه‌شدن فضایل اخلاق اجتماعی در آن جامعه است. هدف از این پژوهش، تحلیل و تبیین نحوه اثربخشی اخلاق اجتماعی بر فزونی اعتماد در اجتماع بود.

روش کار: در این پژوهش داده‌ها به روش کتابخانه‌ای از قرآن کریم، کتب مرجع اخلاقی مانند جامع‌السعادات، معراج‌السعاده، محجبه‌البیضاء، احیاء علوم‌الدین، تهذیب‌الاخلاق و تطهیر‌الاعراق و همچنین تفاسیر شاخص قرآن مانند تفسیر قمی، مجمع‌البیان، نمونه و به‌ویژه تفسیر المیزان و همچنین کتب مهم حدیثی جمع‌آوری و سپس با استناد به داده‌ها به توصیف و تحلیل مسئله پرداخته شده است. مؤلفان مقاله تضاد منافی درباره این پژوهش گزارش نکرده‌اند.

یافته‌ها: تجمیع داده‌ها حاکی از این است که تمامی فضایل اخلاق اجتماعی در فزونی اعتماد اجتماعی نقش‌آفرین هستند؛ اما برخی همچون صداقت، امانت‌داری، عدالت، وفای به عهد و حسن ظن از اهمیت بیشتری برخوردارند.

نتیجه‌گیری: حدوث و استمرار اعتماد اجتماعی به‌عنوان جزئی از سرمایه اجتماعی جامعه مستلزم سلامت اخلاقی جامعه و تقویت و نهادینه‌نمودن اخلاق اجتماعی در میان اعضای جامعه است.

واژگان کلیدی:

اخلاق اجتماعی

اعتماد

فضایل

قرآن

استناد مقاله به این صورت است:

Rostami HA, Khoshniat GhR, Nikooei A. The Impact of Social Ethics on the Development of Social Trust in the Words of the Holy Qur'an Based on Tafsir al-Mizan. Journal of Pizhūhish dar dīn va salāmat. 2022;8(2):177-192. <https://doi.org/10.22037/jrrh.v8i2.36381>

مقدمه

محتاج از جانب باری تعالی، اجتماعی بودن او را رقم می‌زند و ضرورت انطباق عالم تشریح با عالم تکوین، غافل‌نبودن ادیان از ابعاد اجتماعی و حیات جمعی انسان را به همراه دارد و کمال دین اسلام مستلزم التفات بیشتر این آیین از دیگران به

مقتضای احتیاجات متنوع بشر حضور در اجتماع و استخدام هموعان و اغیار است (۱). بنابراین، اقتضای انشای انسان

اجتماعی در قرآن» نوشته سید محمد و سید جعفر صادقی از پژوهش‌های بین‌رشته‌ای در این زمینه به شمار می‌رود. با وجود این، تاکنون هیچ پژوهشی به بررسی نقش‌آفرینی اخلاق اجتماعی در پدیداری اعتماد اجتماعی از منظر قرآن کریم نپرداخته است. هدف این پژوهش بررسی نقش اخلاق اجتماعی در فراوانی اعتماد اجتماعی بوده و در جست‌وجوی پاسخ به سؤالات زیر شکل یافته است:

- آیا اخلاقیات اجتماعی بر فزونی اعتماد اجتماعی مؤثرند؟

- نقش‌آفرینی کدام خُلق اجتماعی در اعتمادسازی بارزتر است؟

- تجلی کدام خُلق اجتماعی در اعتمادکننده و کدام یک در اعتمادشونده، مزید اعتماد اجتماعی است؟

روش کار

این پژوهش از سنخ تحقیقات بنیادی است. در این پژوهش اسنادی با استفاده از ابزار فیش‌برداری، اطلاعات و داده‌های لازم از کتب مرجع، مقالات، تارنماها و نرم‌افزارهای مربوط جمع‌آوری شده است. داده‌ها به روش کتابخانه‌ای از قرآن کریم، کتب مرجع اخلاقی مانند جامع‌السعادات، معراج‌السعادة، محجبه‌البیضاء، احیاء علوم‌الدین، تهذیب‌الاخلاق و تطهیر‌الاعراق و تفاسیر شاخص قرآن مانند تفسیر قمی، مجمع‌البیان، نمونه و به‌ویژه تفسیر المیزان و همچنین کتب مهم حدیثی جمع‌آوری شده است. با کلیدواژه‌های مناسب شامل اخلاق اجتماعی، اعتماد اجتماعی، قرآن کریم و المیزان مطالعات مناسب در زمینه «نقش اخلاق اجتماعی در فراوانی اعتماد اجتماعی از منظر قرآن کریم با تکیه بر المیزان» گردآوری شد و پس از دسته‌بندی و کدگذاری، به توصیف و تحلیل آن داده‌ها در جهت دستیابی به پاسخ سؤالات تحقیق پرداخته شد.

یافته‌ها

۱) اعتماد

اعتماد در لغت به معنای «تکیه کردن بر»، «واگذاری کار به کسی»، «سپردن چیزی به کسی»، «وثوق» و «اطمینان» (۱۲) و اصل آن از «عمد» است به معنای «قصد کردن به چیزی و استناد نمودن به آن» (۱۳). عمود چوبی را گویند که خیمه و چادر بر آن تکیه دارد. در حدیث معروف نبوی است که «الصلاة عمود الدین» (۱۴)؛ یعنی «نماز تکیه‌گاه دین است». اما واژه «اعتماد» اصطلاح جامعه‌شناسی نیز است. اگرچه

تعاملات و کنش‌های اجتماعی و تبیین اصول اخلاقی و احکام فقهی آن است (۱). از سوی دیگر، تصور تداوم نظم و انسجام اجتماعی جوامع بدون شاکله اعتماد اجتماعی غیرممکن است (۲)؛ زیرا اعتماد اجتماعی از زیرساخت‌های اساسی برای تعاملات و کنش‌های اجتماعی، فعالیت‌های اقتصادی، فراوانی مشارکت اجتماعی و سیاسی، قانون‌مداری شهروندان و رشد و عوامل اعتمادساز و اعتمادسوز همواره مورد اهتمام محققان علوم اجتماعی و جامعه‌شناسان بوده است.

از عوامل مؤثر در فزونی اعتماد اجتماعی حاکمیت اخلاق اجتماعی بر گستره جوامع و تحلیله آحاد افراد آن به خُلقیات حسنه در عرصه اجتماع است. این جستار به بررسی و تبیین این اثرگذاری از منظر قرآن کریم پرداخته است. التفات ویژه محققان علوم اجتماعی به مقوله «اعتماد» در اجتماع، کتب، مقالات و نوشته‌های متعدد و متنوعی را موجب گردیده است. دانشمندانی همچون سیلور^۱، سلیگمن^۲، نیکلاس لومان^۳، برنارد باربر^۴، ساموئل آیزنشتات^۵، گامبتا^۶، جیمز کلمن^۷، آنتونتی گیدنز^۸ و فرانسیس فوکویاما^۹ در این زمینه اندیشیده‌اند و آثاری از خود بر جای گذارده‌اند (۳). در کشور ایران نیز طبق آمار سایت ایرانداک (۴)، تا کنون از ۹۶۲ جلد رساله درباره «اعتماد اجتماعی» دفاع شده است. جست‌وجو در مجلات و تارنماهای علمی و پژوهشی حاکی از این است که در این زمینه مقالات بسیاری نوشته شده است؛ اما کمتر کسی این مقوله اجتماعی را با استفاده از متون دینی تحلیل و بررسی کرده است. برخی همچون اسماعیل کوهکن (۵)، سید مهدی حسینی (۶) و یوسف عارفی (۷) در رساله کارشناسی ارشد خود به بررسی این مقوله در نهج‌البلاغه پرداخته‌اند و عده‌ای از پژوهشگران نیز در مقام کاوش آن در قرآن و بعضاً روایات اسلامی برآمده‌اند. رساله کارشناسی ارشد مرضیه احمدی (۸)، معصومه طیبی (۹)، زینب گل‌خرمی (۱۰) و تحریر فلکی (۱۱) با محوریت «اعتماد اجتماعی در قرآن» صورت گرفته و دو مقاله «مبانی اعتماد اجتماعی در متون دینی» اثر فاطمه وجدانی و مرضیه محمص و «اعتماد

^۱) Silver

^۲) Seligman

^۳) Niklas Luhman

^۴) Bernard Barber

^۵) Samuel Eisenstadt

^۶) Gambetta

^۷) James Kelman

^۸) Anthony Giddens

^۹) Francis Fukuyama

دین، طبع و سجیه است و درحقیقت همان صورت باطنی انسان است؛ یعنی همان نفسش و اوصاف و ویژگی‌هایی که به نفس مختص است و همان‌طور که «خُلُق» به ظاهر انسان و اوصاف آن اطلاق می‌گردد و ممکن است زشت باشد یا زیبا، خُلُق نیز ممکن است زشت باشد یا زیبا» (۱۸).

تبع در آثار دانشمندان بیانگر این است که معنای اصطلاحی خُلُق مأخوذ از مفهوم لغوی آن است. علمای اخلاق تعاریف نسبتاً مشابهی از این واژه به دست داده‌اند و تمامی ایشان در بیان چند ویژگی از «خُلُق» اتفاق نظر دارند. یکی اینکه «خُلُق» را صورت ثابت نفسانی (۱۹) یا همان ملکهٔ نفسانی می‌دانند (۲۰، ۲۱) که مبتنی بر تکرار و عادت است (۲۲) و دیگر آنکه این ملکهٔ مذکور منشأ صدور افعال و اقوال به سهولت و بدون نیاز به تأمل و تفکر می‌گردد (۲۰، ۲۲، ۲۳). سومین نکتهٔ مشترک این تعاریف وابستگی صدور افعال حسنه یا قبیحه به ملکات مقتضیه است (۱، ۲۳، ۲۴).

۲) اعتمادسازی اخلاق اجتماعی

جامعه‌ای که روابط اجتماعی افرادش بر اساس اخلاق مداری و کنش‌ها و تعاملات اجتماعی آن بر مبنای هنجارها و ارزش‌ها شکل می‌گیرد، زمینهٔ اعتماد را در میان اعضایش گسترش می‌دهد. اگر روح حاکم بر روابط یک جامعه مبتنی بر «نیکی» و «تقوا» باشد و ارزش‌های اخلاقی و معنوی به‌جای تعلقات مادی در رأس قرار گیرند، فراوانی اعتماد در آن جامعه در تمام حوزه‌ها افزایش می‌یابد و یکی از اسرار ترغیب باری تعالی بر ایجاد روابط اجتماعی مبتنی بر «تقوا» و «بر» به‌عنوان امهات فضایل همین امر است: «و تَعَاوَنُوا عَلَىٰ الْبِرِّ وَ التَّقْوَىٰ وَ لَا تَعَاوَنُوا عَلَىٰ الْإِثْمِ وَ الْعُدْوَانِ وَ اتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ»؛ «و در نیکوکاری و پرهیزگاری با یکدیگر همکاری کنید و در گناه و تعدی دستیار هم نشوید و از خدا پروا کنید که خدا سخت‌کیفر است» (۲۵). علامه طباطبایی این فراز از آیه را اساس سنت اجتماعی دانسته است (۱). این آیه به تعاون و تعامل اجتماعی بر مبنای گستره‌ای از فضایل اخلاقی توصیه می‌کند؛ زیرا «بر» علاوه بر اینکه شامل اعتقادات صحیح اعم از ایمان به خدا، قیامت، کتاب آسمانی و انبیای گذشته می‌شود، انفاق مالی، برپایی نماز، پرداخت زکات، وفای به عهد و صبر در شادید و تنگناها را نیز شامل می‌شود (۲۵). از طرف دیگر، گفتار سنجیده و استوارگویی (۲۵)، پرهیز از رباخواری (۲۵)، وفای به عهد (۲۵) و مبارزه با بخل (۲۵) از مصادیق تقوا است. بنابراین، تلبس به «تقوا» و «بر»، علاوه بر اعتقادات صحیح و اعمال صالحه، مجموعه‌ای از محاسن اخلاق اجتماعی را به

صاحب‌نظران این علم تعریف واحدی از آن ارائه نکرده‌اند و هر یک از ایشان بر مبنای گرایش مطالعاتی خود و پیشینهٔ ذهنی‌شان به بیان مفهوم آن پرداخته‌اند. اما در اینکه «اعتماد» یکی از ارکان اصلی شکل‌گیری اجتماع است، اتفاق نظر دارند. در ادامه برخی از نظریات اندیشمندان دربارهٔ «اعتماد» ذکر شده است. گیدنز^۱ مفهوم اعتماد را از فرهنگ آکسفورد انگلیسی اقتباس می‌نماید و اعتماد را اطمینان یا اتکا به نوعی کیفیت، صفت یا اطمینان به حقیقت، عبارت یا گفته‌ای توصیف می‌کند. به اعتقاد وی مفهوم اطمینان و اتکا با هم مرتبط است (۱۵). اریکسون^۲ از جنبهٔ روان‌شناختی به اعتماد می‌نگرد و اعتماد بنیادی را نگرشی نسبت به خود و دنیای پیرامون بر مبنای تجربیات شخصی در اوائل زندگی می‌داند (۱۶). آیزنشتات^۳ متذکر می‌گردد که اعتماد و همبستگی اجتماعی از نظر دورکیم^۴ و تا حدودی تونیس^۵، مهم‌ترین عامل نظم اجتماعی است؛ یعنی بدون انسجام و نوعی اعتماد اجتماعی، پایداری نظم اجتماعی ممکن نیست (۲). برخی از محققان اعتماد اجتماعی را درجه‌ای از شناخت و اطمینان نسبت به غیر می‌دانند که رابطهٔ متقابل اجتماعی را آسان‌تر، سریع‌تر و بی‌پیرایه‌تر می‌نماید (۱۷). از تدبر در معنای لغوی، تعاریف گذشته و تعریف‌هایی که دیگران از «اعتماد» نموده‌اند چند نکته به دست می‌آید: (۱) اعتماد در رابطهٔ فرد با دیگر اشخاص حقیقی یا حقوقی شکل می‌گیرد؛ (۲) اعتماد مبتنی بر حسن ظن است؛ (۳) در اعتماد خطر هم وجود دارد. یعنی اعتماد سکه‌ای دورویه است که یک روی آن «سود» است و روی دیگر آن ممکن است به «ضرر» ختم شود؛ (۴) اعتماد روابط اجتماعی را تسهیل و نظم جامعه را پشتیبانی می‌کند و به تعاملات اجتماعی سرعت می‌بخشد؛ (۵) اعتماد با نوعی انتظار و چشم‌داشت همراه است و (۶) میزان اعتماد به تجربه‌های قبلی فرد از خود و محیط پیرامون بستگی دارد.

۱-۲- اخلاق

اخلاق جمع «خُلُق» است. راغب می‌گوید: «خُلُق» و «خُلُق» از یک ریشه هستند اما «خُلُق» به اشکال و هیئتی گفته می‌شود که قابل‌درک با چشم سر است و «خُلُق» به قوا و سجایا و [حالات نفسانی] گفته می‌شود که با بصیرت قابل‌درک است (۱۳). ابن منظور می‌گوید: «خُلُق» به ضم لام و سکون آن همان

^۱) Giddens

^۲) Erikson

^۳) Eisenstadt

^۴) Durkheim

^۵) Tönnies

همراه دارد. در مقابل اثم شامل تبدیل وصیت (۲۵)، شرابخواری و قماربازی (۲۵)، کتمان شهادت (۲۵)، سوء ظن به مؤمنان (۲۵)، زنا و بی‌عفتی (۲۵) می‌شود و عدوان شامل تعدی از موارد مجاز غریزه جنسی (۲۵)، رعایت نکردن حقوق خویشاوندی و وفانکردن به عهد و پیمان (۲۵)، اضلال دیگران (۲۵) و... می‌شود که همگی از خَلقیات سوء اجتماعی حکایت دارد (۲۶). علاوه بر این، برخی از خَلقیات اجتماعی نقش شاخصی در اعتمادآفرینی در اجتماع دارند. در ادامه بحث به مهم‌ترین فضایل اعتمادآفرین و چگونگی تأثیر آنها بر جوامع در این جهت پرداخته می‌شود.

۳) اهم خَلقیات اجتماعی اعتمادزا

۳-۱- صداقت

صدق در مقابل کذب و به معنای مطابقت گفتار با نیت و ضمیر و یا چیزی که از آن خبر داده شده، است و «صدیق» فردی است که صدق و راستی از او زیاد سر بزند (۱). از کاوش در کتب اخلاق و تفسیر به دست می‌آید که «صدق و راستی» ملکه‌ای نفسانی است که در گفتار به صورت راست‌گویی و در کردار به صورت راست‌کرداری نمود می‌یابد و سرمنشأ آن راستی در اعتقاد است و فضایل دیگری از این ملکه نفسانی نشئت می‌گیرد که اخلاص، وفا به عهد، صفا و یکرنگی از این جمله‌اند و تحلیله نفس به این ملکه فاضله، رافع ردایی همچون دروغ‌گویی، تهمت، ریا و نفاق است و شاید به همین لحاظ است که علمای اخلاق آن را «اشرف صفات نفسانیه و رئیس اخلاق ملکینه» دانسته‌اند (۲۷).

اعتمادآفرینی صدق

وابستگی «اعتماد» به «صدق» امری بدیهی است و نیاز به دلیل و برهان ندارد. صداقت در تمام اقسامش اعتمادزا است و زیربنای تمام اقسام آن صدق در نیت است که مبتنی بر ایمان به یگانگی خدا و مسبب‌الاسباب بودن او است. اجتماع دینی متشکل از مؤمنانی است که انگیزه‌های جز رضای الهی ندارند و ایمان به عنوان عامل درونی گفتار و رفتار ایشان را کنترل می‌نماید و از کردار ناصواب باز می‌دارد. بنابراین، ایمان افراد جامعه نخستین نقطه اتکا و اعتماد در آن جامعه محسوب می‌شود. ایمان یا همان صدق در نیت، صدق در گفتار، کردار و اعمال عزم و اراده را به دنبال دارد و بر همین اساس صداقت در این ابعاد، بیانگر صدق و ایمان درونی است که به دلالت التزام عقلی درک می‌شود و در آموزه‌های دینی، کثرت نماز و روزه شاهی بر ایمان افراد قلمداد نمی‌گردد و بنیان اعتماد اجتماعی بر آن بنا نمی‌شود، بلکه ملاک ایمان و مبنای استقرار

اعتماد به افراد، صداقت و امانت‌داری ملحوظ می‌گردد (۲۸). صدق در گفتار، نمادی از صدق در نیت است که مهم‌ترین عامل جلب اعتماد در جامعه محسوب می‌شود. راست‌گویی در تمام حوزه‌های اقتصادی، علمی، فرهنگی، سیاسی و... جلب اعتماد می‌نماید (۲۹). یک سیاستمدار پرنفوذ اگر یک یا چند بار به مردم دروغ بگوید، به سرعت نفوذ خود را از دست می‌دهد. دروغ‌گویی یک شرکت در معرفی نوعی از کالاهایش اعتماد مشتریان را از دیگر فرآورده‌های آن شرکت سلب می‌نماید. دروغ‌گویی عضوی از اعضای خانواده، علاوه بر سلب اعتماد سایر اعضا ممکن است زمینه‌ای اضمحلال آن خانواده را فراهم آورد. صداقت اعتمادآفرین است و اعتماد در نهاد خانواده به عنوان کوچک‌ترین واحد یک اجتماع، در محیط کار به عنوان قسمتی از جامعه و در گستره اجتماع موجب نظم و آرامش خاطر می‌گردد. در قرآن کریم به صداقت به عنوان نخستین پایه اعتماد اجتماع بسیار توجه شده است.

علامه طباطبائی صدق را وصفی می‌داند که تمامی فضایل علم و عمل را در بر می‌گیرد و به اعتقاد ایشان صدق با چهار ریشه اخلاق فاضله یعنی عفت، شجاعت، حکمت و عدالت ملازم یکدیگرند. وی انسان را فطرتاً خاضع در مقابل حق می‌داند، هرچند در ظاهر اظهار مخالفت کند. بر این اساس، اگر کسی بنای راستی داشته باشد، با حق مخالفت نمی‌کند و تنها چیزی را می‌گوید که به آن معتقد است و عملش نیز منطبق بر گفتار و اعتقادش می‌شود و در نتیجه واجد مجموع ایمان خالص، اخلاق فاضله و عمل صالح می‌گردد (۱). خداوند راستان و صدیقان را جزء متنعمان خاص خود دانسته و به ایشان عنوان بهترین رفیق را اعطا نموده است (۲۵) و دستور به تبعیت و معیت ایشان می‌دهد (۲۵) و همو به پیامبرش (ص) می‌فرماید از خداوند استدعا نماید که ورود و خروجش در هر امری با صداقت باشد (۲۵) و صداقت را رمز پیروزی می‌داند (۳۰) و صادقان را وعده مغفرت و اجر عظیم داده است و حائز مقامات ابرار و متقین می‌داند و به آنان وعده جایگاه رفیع صدق نزد ملیک مقتدر می‌دهد و در مقابل، خداوند دروغ‌گویان را ملعون، گمراه، مریض‌القلب، محل نزول شیاطین و مشمول نفرین و عذاب الهی می‌خواند (۲۵).

این همه تمجید و بزرگداشت «صداقت و راستی» و تقبیح «دروغ» از جانب حضرت حق در قرآن حکیمش خالی از حکمت نیست. یکی از حکمت‌های آن این است که صداقت با ایجاد اعتماد در اجتماع، نظم و انسجام آن را به دنبال دارد. علاوه بر این، «صداقت در قول مستلزم صداقت در فعل یعنی

(ع) باشد (۳۸). اهمیت ادای امانت به قدری است که مال ناصبی که فیء مسلمین است، اگر امانت باشد، محترم است (۲۶).

اعتماد آفرینی ادای امانت

تدبر در مفاهیم واژگان «اعتماد» و «امانت» حکایت از به هم تنیدگی و ترتب معنایی آنان بر یکدیگر دارد. اتکا و اعتماد به افراد، حاصل طبیعی سابقه امن و پیشینه اطمینان آور ایشان است. مطالبه اعتماد پس از خیانت با عقلانیت سازگار نیست و مستأمن عاقل بر مؤتمن خائن دو بار اعتماد نمی‌کند؛ چنانکه یعقوب نبی (ع) با ندای «هَلْ أَمْنُكُمْ عَلَيْهِ إِلَّا كَمَا أَمْنُكُمْ عَلَىٰ أٰجِيهِ» (۲۵) درخواست برادران یوسف (ع) را درباره ارسال بنیامین با ایشان بدون اخذ وثیقه الهی رد می‌نماید (۲۰).

قرآن کریم به دو روش سلبی و تبیین حرمت خیانت در امانت و اثباتی و بیان وجوب ادای امانت، ضرورت امانت‌داری را متذکر گردیده است و خیانتکار را مستوعده سخط باری تعالی و سزاوار جهنم می‌شمرد (۲۶). بنابراین، امانت‌داری موجب تقویت اعتماد اجتماعی می‌گردد و خیانت زوال اعتماد را به دنبال دارد. از این رو، قرآن کریم امانت‌داری را از اوصاف مؤمنان و نمازگزاران راستین می‌شمارد (۲۶) و علاوه بر این توصیفات ترغیب‌کننده، با صراحت به ادای امانت دستور می‌دهد: «إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا...» (نسا/ ۵۸)؛ «خدا به شما فرمان می‌دهد که سپرده‌ها را به صاحبان آنها رد کنید» (۲۵) و منظور از امانت صرفاً امانت مادی و مالی نیست بلکه شامل امانت‌های معنوی از قبیل علوم و معارف حقه که باید به اهلش برسد نیز می‌شود. آیه یادشده در جریان فتح مکه و هنگام درخواست عباس عموی پیامبر (ص) از حضرتش مبنی بر ارجاع‌ندادن کلید کعبه به عثمان بن طلحه و انتساب وی به جای او به عنوان کلیددار نازل گردید و پیامبر (ص) طبق دستور این آیه، کلید را به عثمان بن طلحه تحویل داد (۱). این سنخ رفتارهای اعتمادبرانگیز پیامبر (ص) قبل و بعد از بعثت بود که حتی مخالفان را بر آن می‌داشت که به گفتار و رفتار او اطمینان و اعتماد تام داشته باشند و امانات خود را به وی بسپارند (۳۹)؛ آنچنان که در هنگامه هجرت، امام علی (ع) مأمور به تحویل امانت‌ها و ودیعه‌های مردم شدند. زیرا مردم اعم از منافق و مرافق، اموال بسیاری را نزد او به امانت گذاشته بودند (۳۹). حسن سابقه پیامبر (ص) در امانت و صداقت، حجتی است که قرآن کریم در جهت اعتمادآفرینی به ادعای

صراحت و پاکی از نفاق هم است و صداقت در قول خواه ناخواه کار انسان را به صلاح و سداد می‌کشاند» (۱) و افراد در ارتباط با چنین شخصی احساس خطر نمی‌کنند، بلکه در امور خود بر گفتار و رفتار وی تکیه می‌نمایند. علاوه بر این، از لوازم صداقت، انطباق رفتار بر گفتار و از عوامل اعتمادآفرینی، همین انطباق قول و فعل است. این مهم مخصوصاً در مسائل تربیتی، سیاسی و اجتماعی بسیار تأثیرگذار است. آنچه اعتماد مترتی را به گفته‌های مرتبی‌اش برمی‌انگیزد، تطبیق فعل بر قول از جانب مرتبی است. بر همین اساس قرآن کریم افرادی را که عامل به گفتار خود نیستند سخت توبیخ می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لِمَ تَقُولُونَ مَا لَا تَعْمَلُونَ، كَبُرَ مَقْتًا عِنْدَ اللَّهِ أَنْ تَقُولُوا مَا لَا تَعْمَلُونَ»؛ «ای کسانی که ایمان آورده‌اید، چرا چیزی می‌گویید که انجام نمی‌دهید؟ نزد خدا سخت ناپسند است که چیزی را بگویید و انجام ندهید» (۲۵). عمل نکردن به گفتار ممکن است از صادق نبودن در وفا به عزم و اراده نشئت بگیرد که به چنین شخصی نه می‌توان اعتماد نمود نه از او امید خیر و سعادت داشت (۲۱)؛ و یا اینکه نشئت‌گرفته از نفاق و ناراستی است که اعتماد به او جز خیانت به دنبال ندارد (۳۱).

۳-۲- امانت‌داری

امانت مصدر «امن» است که در اصل به معنای آرامش نفس و از بین رفتن بیم و هراس است (۱۳) و سپس به صورت مجازی در اعیان نیز به کار رفته است. به صورتی که به «ودیعه» (۳۲) و به آن چیزی که به انسان سپرده شود اعم از مال، آسرار، عهد، وصیت و... امانت گویند. علاوه بر این، در فرهنگ قرآن به تکلیف الهی که در بشر به ودیعت نهاده شده است و همچنین اعضاء و جوارح و قوای بشری و نعمات و اموالی که خداوند در اختیار انسان قرار داده است نیز امانت می‌گویند (۱) و خیانت نقض امانت است (۱) و «امین» به شخصی گویند که نه خیانت می‌کند نه خدعه و نیرنگ، نه امور را به هم مختلط می‌نماید و نه چیزی را بر امانت می‌افزاید و نه چیزی از آن کم می‌نماید (۳۳) و رد امانت را به مستأمن وظیفه می‌داند (۲۶).

ادای امانت از فرامین بین‌المللی و فطری اسلام است (۲۶)؛ در لسان احادیث مُلازم دین‌داری (۳۴) و وسیله تشخیص صداقت در ایمان (۲۸) قلمداد شده است و خیانت در امانت موجب نفاق و خروج از دین (۳۵) و همسانی با سارقان (۳۶) و همچنین موجب فرومایگی، خواری و زبونی (۳۷) می‌شود و در رد امانت به مستأمن فرقی بین ابرار و فجّار نیست (۲۸)؛ چنانکه از معصومان (ع) منقول است که خود را مُلزم به رد امانت می‌دانستند، اگرچه شیء امانی شمشیر قاتل سیدالشهدا

اصل صحیح دارد ولی معنای آنها در برابر هم و متضاد است: یکی عدل به معنای «برابری» و دیگری به معنای «انحراف و کژی» (۴۳)؛ اما علامه مصطفوی «عدل» را دارای یک اصل می‌داند و آن معنای بین افراط و تفریط است به گونه‌ای که نه کم باشد نه زیاد و بر همین مبنا است که عدل به میانه‌روی، مساوات و قسط اطلاق می‌گردد. ایشان معتقد است اگر «عدل» همراه با واژه «عن» بیاید به معنای اعراض و انصراف از میانه و تمایل به جانبی است (۳۱). راغب نوشته است: «العدالة و المعادلة لفظی است که در حکم و معنی مساوات است و به اعتبار نزدیک‌بودن معنی عدل به مساوات در آن هم به کار می‌رود و عدل و عدل در معنی به هم نزدیک‌ترند ولی کاربرد «عدل» در چیزهایی است که با بصیرت و آگاهی درک می‌شود، مثل «احکام» و استعمال عدل در چیزهایی است که حواس آن را درک می‌کند مثل اوزان و اعداد» (۱۳).

«عدالت» واژه‌ای است که در تمام علوم اسلامی کاربرد دارد. عدالت در فقه، کلام، سیاست، اجتماع و اخلاق یک اصل است. در فقه، آنان که اهل رأی و قیاس هستند «عدالت» و «مصلحت» را راهنمای خوبی برای فقیه می‌دانند. در علم اصول فقه معیاری در فقه اسلامی در نظر گرفته می‌شود و در فقه شیعه اصل «عدل» و اصل «تبعیت احکام از مصالح نفس الامری» زیربنای فقه اسلامی شیعی شناخته شده است. در اعتقادات و کلام «عدل» از وجوه تمایز شیعه و معتزله از سایر فرق اسلامی است و به لحاظ اجتماعی نیز از شروط تصدی بسیاری از منصب‌های سیاسی، اجتماعی و حکومتی در اسلام «عدالت» است (۴۴). بررسی این اصطلاح در علوم مختلف در دستور کار این پژوهش نیست. آنچه این نوشتار دنبال می‌کند تبیین معنای عدالت به عنوان یک فضیلت اخلاقی در قرآن و تأثیر آن بر اعتماد اجتماعی است. علامه طباطبائی عدالت را به معنای اعتدال و حد بین عالی و دانی و میانه افراط و تفریط می‌داند. ایشان اجتماعات بشری را به سه بخش تقسیم می‌نماید: یک بخش استثنایی که از متوسط جامعه بالاترند و ایشان همان نخبگان و رؤسای قوم هستند و بخشی که در مقابل این بخش قرار دارند و اشخاص بی‌شخصیت و فرومایه اجتماع هستند که پایبند به حقوق و قوانین اجتماعی نیستند. هر دوی این بخش‌ها در اقلیت هستند و بخش میانی جامعه که افراد متوسط الحال و پایبند به اصول عامه اجتماعی‌اند و اسکلت و شاکله جامعه را تشکیل می‌دهند و از اهمیت ویژه‌ای برای اجتماع برخوردارند. آنان در امور میانه‌رو هستند و

نبوت حضرتش اقامه نموده است (۲۸). نه تنها پیامبر اسلام (ص) بلکه تمام انبیاء (ع) مزین به چنین خلقی بودند و همواره آن را ترویج می‌دادند (۴۰) و در دعوت خود جهت اعتمادآفرینی به آن استناد می‌کردند. قرآن کریم از زبان حضرت نوح (ع)، حضرت هود (ع)، حضرت صالح (ع)، حضرت لوط (ع)، حضرت شعیب (ع) و حضرت موسی (ع) چنین نقل می‌فرماید که خطاب به قوم خود می‌فرمودند: «آئی لکم رسول امین» (شعرا/ ۱۲۵)؛ «من برای شما فرستاده‌ای [امین] و در خور اعتمادم» (۲۵). این تعبیر نشان می‌دهد پیامبران (ع) همگی در بین قوم خود به امانت‌داری شهره بوده‌اند (۴۰) و مردم به ایشان به چشم فردی امین و معتمد می‌نگریستند. علاوه بر این، چنین تعبیراتی عهده‌داری هر مسئولیتی به ویژه مسئولیت‌های اجتماعی را مستلزم امانت‌داری و اعتماد حاصل از آن می‌شمرد. حال ممکن است این مسئولیت در حد چوپانی و سرپرستی تعدادی گوسفند باشد که دختران حضرت شعیب (ع) در ترغیب پدر بر به‌کارگیری حضرت موسی (ع) بدان تکیه می‌نمایند (۲۵) یا هدایت قوم و ولایت بر جوامع بشری باشد که پیامبران (ع) خود را «امین» معرفی می‌کنند (۲۵) و یا دریافت وحی از باری تعالی و ابلاغ آن به حضرات انبیاء (ع) باشد که واجد این مسئولیت نیز باید امین و معتمد باشد (۲۵). بنابراین، در تصدی امور اجتماع علاوه بر دانش و تخصص کافی و کارآمدی و توانایی بر انجام آن، که لزوم آن از واژه «قوی» در آیه ۲۶ سوره قصص (۴۰) و لفظ «علیم» در آیه ۵۵ سوره یوسف استنباط می‌گردد (۳۹)، شرط دیگری لازم است و آن سربلندی در آزمون امانت‌داری است. در داستان دختران شعیب، حضرت موسی (ع) امین‌بودن خود را در حفظ مال و ناموس دیگران ثابت نمود و موجب آرامش خاطر شعیب و دخترانش شد (۴۱). در داستان حضرت یوسف (ع) نیز پاکدامنی و چشم‌نداشتن به ناموس دیگران از مواردی است که موجب جلب اعتماد عزیز مصر به حضرتش شد (۴۲) و موجب شد او را بدون هیچ قید و شرطی مشاور خاص خود، امین و از مقربان درگاهش قرار دهد (۱). بنابراین عقلای عالم افرادی را بر سرنوشت مردم تسلط می‌دهند که قبلاً در آزمون امانت‌داری موفق شده‌اند و بر همین اساس می‌توان به ایشان اعتماد نمود و با طیب خاطر حل و فصل امور را به ایشان سپرد.

۳-۳- عدالت

اصل آن از «ع، د، ل» است. ابن فارس معتقد است «عدل» دو

رفتارشان قابل اعتماد و شهادتشان در محاکم قضایی مقبول است؛ زیرا عمده‌تاً انسان‌های بهنجار و تابع قوانین و مقررات هستند (۴۵). ایشان بر همین اساس عدالت را در شاهد چنین معنا می‌کند و عادل را فردی می‌داند که نسبت به مجتمع دینی فردی معتدل و بر اساس این اعتدال، مورد وثوق و اطمینان جامعه دینی است. او [عرفاً] متخلّق به خلقیات متدینین و متشرع به شرایع دین است. درواقع ایشان خوش‌بینی جامعه دینی به دیانت فرد را ملاک «عدالت» او می‌داند و آن را بر «عدالت» در اصطلاح «فقه» که مبتنی بر مذاق و مذهب امامان اهل بیت (ع) است، منطبق می‌شمرد. ایشان سپس بین عدالت در فقه با عدالت در اخلاق تفاوت قائل می‌شود و عدالت فقهی را هیئتی نفسانی می‌خواند که بازدارنده انسان از کارهایی است که در نظر عرف متشرع گناه کبیره محسوب می‌گردد و عدالت در اصطلاح اخلاق را ملکه راسخه مبتنی بر واقع و نه به‌حسب عرف تعریف می‌کند (۱).

بیشتر اخلاقیون نفس انسان را دارای سه قوه شهویه، غضبیه و عاقله ناطقه می‌دانند که برای هر یک از قوا دو طرف افراط و تفریط و یک حد میانه قائل‌اند. افراط در قوه شهویه «شره» و تفریط در آن «خمودی» را به‌دنبال دارد و حد میانه آن فضیلت «عفت» است. افراط در قوه غضبیه «تهور و بی‌باکی» و تفریط در آن «جبن و بزدلی» است و حد میانه آن فضیلت «شجاعت» است. افراط در قوه عاقله ناطقه «جرزه» و تفریط در آن «بلاغت و کودنی» است و حد میانه آن دو «حکمت» است و در صورتی که انسان تمامی قوایش را در حد میانه کنترل نماید و به فضایل «شجاعت، عفت و حکمت» نائل گردد، به فضیلت دیگری به‌نام عدالت دست می‌یابد. بنابراین، عدالت حاصل و نتیجه فضایل سه‌گانه مذکور است (۲۷، ۴۶، ۴۷).

ابن مسکویه اصول اربعه (عفت، شجاعت، حکمت و عدالت) را مورد اجماع حکما می‌داند (۲۲). علامه طباطبائی نیز همین تلقی از «عدالت» را در اخلاق پذیرفته است و عدالت را حاصل امتزاج سه فضیلت (عفت، شجاعت و حکمت) می‌داند (۱).

اعتماد آفرینی عدالت

عدالت در تمام معانی آن اعم از فقهی، اخلاقی، اجتماعی و... اعتمادزا است. بدین بیان که افراد متشرع به قوانین دین، پایبند به اصولی هستند که مخاطبان در ارتباط با ایشان تکلیف خود را می‌دانند و بر اساس این اصول می‌توانند به ایشان اعتماد نمایند. انسان‌هایی که تابع قوه غضبیه، شهویه و یا وهمیه خویش نیستند و ملکه «عدالت» در آنان مستقر

است، حقوق دیگران را محترم می‌شمارند و حاضر به تعرض و تجاوز به اموال، آبرو و ناموس دیگران نمی‌شوند، پس معتمد هستند. از سوی دیگر، عدالت اجتماعی برآیندی از «عدالت» به‌معنای اخلاقی آن در افراد جامعه است. زیرا تا افراد و مسئولان یک جامعه مزین به عدالت اخلاقی نگردند، عدالت اجتماعی را رعایت نمی‌کنند و عدالت اجتماعی خود زمینه اعتماد اجتماعی را فراهم می‌نماید. عدالت اجتماعی فرصت‌های یکسانی را برای افراد یک جامعه فراهم می‌آورد و فاصله طبقاتی را از بین می‌برد. بنابراین، افراد جامعه نسبت به یکدیگر خوش‌بین و قابل اعتماد می‌شوند و بالعکس در جامعه‌ای که عدالت اجتماعی نباشد و ظلم و جور حاکم باشد، فاصله طبقاتی ایجاد می‌گردد و طبقات مختلف نسبت به یکدیگر دچار بدبینی و بی‌اعتمادی می‌شوند. ممکن است افراد متعلق به طبقه خاصی نسبت به یکدیگر اعتماد نسبی داشته باشند، اما اعتماد عمومی در چنین جامعه‌ای ضایع می‌شود، ثروتمندان نسبت به فقرا بدبین هستند و به ایشان اعتماد ندارند و فقرا ثروتمندان را مایه فقر خود می‌دانند و ممکن است به اموال ایشان دست‌درازی نمایند. اما اگر مردم جامعه‌ای به این باور برسند که حقوق ایشان بر مبنای عدالت ادا می‌شود و همه از فرصت و شرایط یکسانی برخوردارند و بیت‌المال به عدالت در میان ایشان تقسیم می‌گردد و برابری و مساوات بر جامعه حاکم است و هر کس از عدالت تخطی نماید با او برخورد می‌شود، اعتماد بین فردی و اعتماد افراد به حکومت در ایشان شکل می‌گیرد. بنابراین، رفتار عادلانه و منصفانه از هر فرد، حاکم یا جامعه‌ای بروز نماید به همان اندازه اعتماد دیگران را به خود جلب می‌نماید (۴۸). رفتار عادلانه حاکمان، پرهیز از تبعیض و پارتی‌بازی از جانب ایشان و توزیع برابر و منصفانه منابع و فرصت‌ها و قضاوت مبتنی بر عدل، اعتماد عمومی را به همراه دارد.

۳-۴- وفا به عهد، میثاق و وعده

به اعتقاد لغت‌شناسان «وعده» در لغت هم برای خیر و خوبی به کار می‌رود هم برای «ضرر و شر» و «وعید» صرفاً در «بدی و شر و زیان» (۱۳) و معمولاً در تهدید به کار می‌رود (۴۹). کلماتی همچون عهد، عقد و میثاق تا حدی بیانگر معنای همان «وعده» است. اما تفاوت‌هایی برای آنها ذکر نموده‌اند از جمله: عهد را وعده مشروط دانسته‌اند و عقد را رساتر از عهد گفته‌اند و ابتدا به گره در اجسام اطلاق می‌شده و سپس به امور معنوی مثل بستن پیمان و عهد تسری داده شده است و میثاق را تأکید بر عهد دانسته (۵۰) و عقد را عهد محکم

نوشته‌اند (۴۰).

اعتماد آفرینی وفا به عهد

التزام به عهد و پیمان و ضرورت وفا به عهد از لوازم تداوم حیات اجتماعی است و انسان به‌طور فطری رعایت آن را لازم می‌شمرد. زندگی اجتماعی مستلزم پذیرش دو دسته از عهود است: «دسته اول عهود عمومی که مقتضای زندگی در جامعه است و هر انسان با پذیرفتن زندگی در اجتماع عملاً آن عهود را پذیرفته است، اگر چه بر زبان نیاورده باشد و دسته دوم عهودی که خاص‌ترند و بین افراد انسان‌ها با یکدیگر بسته می‌شوند و بر زبان جاری می‌گردند» (۱) و تخطی از هر دو دسته موجب سلب اعتماد و برهم‌خوردن نظم در اجتماع می‌گردد و همه انسان‌ها از هر دین و آیینی که باشند فطرتاً شکستن آن را ناپسند و وفای به آن را واجب می‌شمردند (۳۶).

عهدشکنی قطع‌کننده رشته ارتباطات اجتماعی است و اعتماد اجتماعی را به تاراج می‌برد و از این طریق زمینه هرج و مرج و از بین رفتن انسجام اجتماعی را فراهم می‌نماید. اگر جامعه‌ای در مقابل جوامع دیگر بدعه‌دی نماید، موجب برانگیختن عداوت و دشمنی در میان اجتماعات بشری می‌گردد و حیات بشریت را به مخاطره می‌اندازد. بر همین اساس، قرآن به این امر فطری تأکید فراوان دارد و رعایت آن را با دوست و دشمن، مؤمن و کافر لازم می‌شمرد: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَوْفُوا بِالْعُقُودِ» (مائده / ۱)؛ «ای کسانی که ایمان آورده‌اید، به قراردادهای خود وفا کنید» (۲۵). این آیه علاوه بر اینکه مؤمنان را به وفا به عقود با همگان اعم از مسلمان و کافر ملزم می‌نماید؛ همگان را نیز به رعایت این تکلیف فرامی‌خواند. زیرا خطاب «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا» نوعی التفات به امثال‌کنندگان امر است و گرنه تمامی افراد بشر به اصول و فروع دین مکلفند (۲۶).

اعتماد آفرینی وفا به عهد، غیرقابل‌انفکاک از این فضیلت اخلاقی است و گستره ایجاد اعتماد آن به فراوانی مخاطبان بستگی دارد. پدری که به فرزندش وعده می‌دهد و به آن عمل نمی‌کند به همان اندازه از اعتبار خود در محیط خانواده می‌کاهد. به همین دلیل است که پیامبر (ص) از وعده‌دادن به طفل و عمل نکردن به آن نهی نموده است (۵۱). بدعه‌دی نهاد یا مؤسسه‌ای زمینه اضمحلال مقبولیت اجتماعی آن را فراهم می‌آورد و سیاستمداری که بدون توجه به شرایط و محدودیت‌ها مردم جامعه‌اش را به وعده‌های توخالی دلخوش می‌کند، آینده سیاسی خود و حکومتش را با چالش روبه‌رو می‌سازد. بر همین اساس در روایات از ما خواسته شده است

که اگر قدرت وفا به عهد را نداریم عهد نبندیم و وعده ندهیم (۵۲). عواقب سوء خلف وعده صرفاً به مخاطب بر نمی‌گردد، بلکه تخلف‌کننده نیز با از دست دادن اعتبارش متضرر می‌گردد و در صورتی که این امر در جامعه‌ای تبدیل به عادت شود سبب ضعف و انحطاط جامعه می‌شود. بی‌شک در محیطی که بی‌اعتمادی و بدقولی حکم‌فرما است، تعادل زندگی به هم می‌خورد و هیچ‌کس حتی به نزدیک‌ترین دوستان خود اطمینان ندارد. در چنین جامعه‌ای روابط اجتماعی شکننده و جامعه دچار واگرایی و گسست اجتماعی می‌گردد (۵۳).

۳-۵- حسن ظن

وجود فضایل قبلی در اعتمادشونده از عوامل ایجاد فرایند اعتماد اجتماعی بود. اما صرف تخلق اعتمادشونده به فضایل اخلاقی کافی نیست؛ بلکه اعتمادکننده نیز باید واجد چندی از فضایل اخلاقی باشد تا بتواند به مخاطب خود اعتماد نماید و در تعاملات اجتماعی‌اش تسهیل ایجاد کند. از جمله این فضایل «حسن ظن» است که محققان آن را هسته و عنصر اصلی اعتماد می‌دانند (۵۴). لغویان درباره واژه «ظن» معانی متعددی ذکر کرده‌اند. برخی از پژوهشگران تا پنج معنا را نزد لغت‌شناسان برای ظن یافته‌اند. این معانی عبارتند از: «شک، یقین، تهمت، پندار و دروغ» (۵۵). به گفته راغب، ظن اسمی است برای آنچه که از نشانه و علامتی حاصل می‌شود و هرگاه آن نشانه قوی شود، ظن و گمان به علم منتهی می‌شود و هرگاه نشانه و علامت ضعیف شود از توهم تجاوز نمی‌کند (۱۳). برخی همچون ابن فارس دو معنای متضاد شک و یقین را برای این واژه نوشته‌اند؛ بنابراین آن را جزء اضداد شمرده‌اند (۴۳)؛ اما برخی بین ظن و شک تفاوت قائل‌اند و شک را تساوی احتمال طرفین و ظن را رجحان یک‌طرفه دانسته‌اند. همچنان که بین علم و ظن تفاوت قائل شده‌اند و علم را منطبق بر حقیقت و واقعیت دانسته‌اند. اما چه بسا ظن که به حقیقت نپیوندد و محقق نگردد (۵۰).

اعتماد آفرینی حسن ظن

مثبت‌نگری و حسن ظن به دیگران از لوازم ارتباطات اجتماعی است و زندگی اجتماعی بدون آن دشوار می‌شود و سوء ظن جامعه را فلج می‌نماید و در روابط اجتماعی اختلال ایجاد می‌کند. اعتماد اجتماعی مبتنی بر حسن ظن به دیگران شکل می‌گیرد. به نحوی که برخی از محققان مهم‌ترین شکل اعتماد اجتماعی را اعتماد تعمیم‌یافته دانسته‌اند و آن را حسن ظن نسبت به بیشتر افراد جامعه، جدای از تعلق آنان به گروه‌های قومی و قبیله‌ای تعریف کرده‌اند (۵۴).

خوش‌گمانی عاقلانه و نه ساده‌لوحانه و اعتماد متقابل فضایی از اعتماد عمومی را در جامعه می‌گستراند و زمینه‌های هم‌افزایی، تعاون و رشد افراد را در جامعه فراهم می‌آورد؛ اما سوء ظن مانند یک غده سرطانی جان اعتماد را می‌گیرد و بی‌اعتمادی به مردم موجب انزوای طلبی و کناره‌گیری از اجتماع و محروم‌ماندن از فواید مترتب بر زندگی اجتماعی می‌شود. بر همین اساس اسلام می‌خواهد محیط و جو جامعه اسلامی بر اساس اعتماد متقابل و حسن ظن باشد نه بر اساس بی‌اعتمادی و بدگمانی (۵۶).

علامه طباطبائی ظن را آن حالت نفسانی می‌داند که بالاتر از شک و پایین‌تر از یقین است. ایشان در واقع معنای «رجحان یکی از طرفین» را برای واژه ظن پذیرفته است (۱) و مترادف ظن در فارسی همان گمان و حدس است و حسن ظن یعنی گمان نیک و سوء ظن یعنی گمان بد (۱۲). قرآن کریم با القای روح اخوت در مؤمنان و ولایت‌دادن ایشان بر یکدیگر (۲۷) زمینه حسن ظن مؤمنان را به یکدیگر فراهم می‌نماید. این کتاب آسمانی مؤمنان را به منزله نفس واحدی می‌داند که در غم و شادی یکدیگر شریکند و اگر محنتی برای هر یک از آنان پیش آید برای همه آنان پیش آمده است. بنابراین، وظیفه مؤمن این است که هر چه درباره برادر دینی خود می‌شنود از حسن ظن نسبت به او کم نکنند و همان‌طور که به خودش حسن ظن دارد به او نیز حسن ظن داشته باشد (۴۱). در جریان داستان اِفک که عده‌ای به یکی از زنان پیامبر (ص) تهمت فساد اخلاقی زدند، آیات قرآن ضمن رد این تهمت، مؤمنانی را که با شنیدن این تهمت به دیگر مؤمنان گمان بد برده بودند، سخت توبیخ می‌نماید: «لَوْلَا إِذْ سَمِعْتُمُوهُ ظَنَّ الْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بِأَنفُسِهِمْ خَيْرًا وَقَالُوا هَذَا إِفْكٌ مُّبِينٌ» (نور/ ۱۲)؛ «چرا هنگامی که آن [بیهتان] را شنیدید، مردان و زنان مؤمن گمان نیک به خود نبردند و نگفتند: این بهتانی آشکار است؟» (۲۵). جمله «ظَنَّ الْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بِأَنفُسِهِمْ» از باب به‌کاربردن اسم ظاهر در جای ضمیر است و اصل آن «لَوْلَا ظَنَنْتُمْ بِأَنفُسِكُمْ» بوده است تا به مخاطبان بگوید شما به سبب ایمان این افراد نباید به آنان بدگمان می‌شدید؛ زیرا صفت ایمان طبعاً مؤمن را از فحشا و منکرات بازمی‌دارد (۱). تدبّر در این داستان ما را با دو نوع ظن مواجه می‌کند؛ یکی حسن ظن به مؤمنان و دیگری سوء ظن به آنان که مؤمنان را متهم نموده‌اند. بنابراین، این داستان حاکی از آن است که حسن ظن باید مبنای عقلانی داشته باشد و یکی از مبانی عقلانی حسن ظن ایمان در شخص موضوع ظن است. در روایات مأثوره از معصومان (ع)

در بسیاری از موارد به ایمان و اخوت مبتنی بر آن در حسن ظن تکیه شده است (۲۸). آیه دیگری که به صراحت از گمان بد نهی می‌نماید و از این طریق به دنبال استیلائی اعتماد بر جامعه مسلمین است آیه ۱۲ سوره حجرات است: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اجْتَنِبُوا كَثِيرًا مِّنَ الظَّنِّ إِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ إِثْمٌ...»؛ «ای کسانی که ایمان آورده‌اید، از بسیاری از گمان‌ها بپرهیزید که پاره‌ای از گمان‌ها گناه است...» (۲۵). ممکن است درباره افراد جامعه خطوراتی به قلب انسان وارد شود که انسان ناگزیر از درک آن است و اختیاری بر ورود این خطورات در قلب نیست و تا این هنگام نیز گناهی بر انسان نوشته نمی‌شود (۱). این خطورات یا مثبت است یا منفی؛ خطورات مثبت گناه نیست و اگر مبتنی بر عقلانیت و ذکاوت باشد و با علائمی همچون ایمان و عمل صالح همراه باشد، زمینه‌ساز اعتماد، تعاون، مشارکت و همیاری اعضای جامعه است. اما گاهی این خطورات منفی است. اگر خطورات منفی محفوف به قرائنی همچون فسق اکثریت جامعه یا ابتلای فرد مظنون به گناه و فجور باشد، باید در اعتماد به ایشان در امور مهم مثل ازدواج، شراکت، و اگذاری امور مردم به وی و... احتیاط کرد (۳۶). بر همین اساس، آنچه می‌تواند سبب حسن ظن شود و اعتماد عمومی را در جامعه افزایش دهد، تخلق افراد جامعه به فضایل اخلاقی است که اگر این اخلاق بین اکثریت جامعه عمومیت یابد، اعتماد تعمیم‌یافته را به همراه دارد. بنابراین، از یک منظر، فراوانی نیکی‌ها و فضایل اخلاقی در جامعه خوش‌بینی و اعتماد را افزایش می‌دهد و از طرف دیگر تهذیب نفس از صفات رذیله و آرایش آن به صفات حمیده، سبب حسن ظن به برادران ایمانی می‌گردد؛ چنانکه امام صادق (ع) فرمودند: «ریشه خوش‌گمانی ایمان محکم و نیکوی مرد و سالم بودن سینه و قلب او از تاریکی‌های اخلاق سوء است. او علامت آن این است که: به هر چیزی که نظر می‌کند با چشم پاک و نظر فضیلت باشد و این حقیقت به سبب آن است که در وجود او صفاتی ترکیب شده و در قلبش خوبی‌های مخصوصی به ودیعه گذارده شده است که اقتضای آنها حسن ظن پیدا کردن است؛ چون صفت حیا و امانت و صیانت و صدق» (۵۷).

بحث و نتیجه‌گیری

یافته‌های مطالعه حاضر حاکی از این است که تمامی فضایل اخلاق اجتماعی در فزونی اعتماد اجتماعی نقش‌آفرینند؛ اما برخی همچون صداقت، امانت‌داری، عدالت، وفا به عهد و حسن

ظن از اهمیت بیشتری برخوردارند.

اعتماد زیربنای کنش‌ها و تعاملات اجتماعی است و بدون آن ارتباطات اجتماعی ضعیف و سخت می‌گردد. «بر» و «تقوا» به‌عنوان امتهات فضایل اخلاق اجتماعی اعتمادزا هستند و در مقابل آن دو «اثم» و «عدوان» قرار دارد که ثمره آنها بی‌اعتمادی در جامعه است. تمام فضایل اعتمادآفرین هستند؛ اما برخی تأثیر بیشتری دارند. صداقت که اشرف صفات نفسانیه محسوب می‌شود با اصول اخلاق فاضله یعنی عفت، شجاعت، حکمت و عدالت در تلازم است و در تمام اقسامش اعم از صدق در گفتار، نیت، اراده، عزم، وفا به عزم و صدق در اعمال اعتمادزا است. امانت‌داری از دیگر فضایل اعتمادآفرین است و پیامبران هنگام دعوت خود در جلب اعتماد مردم به آن استناد می‌نمودند. وفا به عهد از انشعابات «صداقت» است که همگان بر التزام بدان اتفاق دارند و از اسباب شکل‌گیری اعتماد اجتماعی به شمار می‌رود. عدالت به‌معنای اخلاقی آن حاصل امتزاج سایر فضایل اخلاقی است و خود خاستگاه عدالت اجتماعی در جامعه است و موجب اشاعه اعتماد در جامعه می‌گردد. علاوه بر لزوم خلیات اجتماعی مذکور در اعتمادشونده، وجود حسن ظن در اعتمادکننده که از پاک‌ی طینت وی و فراوانی فضایل اخلاقی در جامعه حکایت دارد، در شکل‌گیری اعتماد اجتماعی بسیار مؤثر است.

محدودیت‌های پژوهش

تدوین این مقاله در ایام اوج‌گیری بیماری کرونا صورت گرفته و همین امر موجب ایجاد محدودیت در دستیابی به کتابخانه‌ها و طولانی‌شدن زمان تحقیق گردیده است.

قدردانی

بنا بر اظهار مؤلفان، این مقاله مستخرج از رساله دکتری مؤلف سوم با عنوان «آثار و نتایج اخلاق اجتماعی در قرآن با تکیه بر تفسیر المیزان» است که در دانشکده اصول‌الدین قم به شماره ۴۳۳ در تاریخ ۱۳۹۷/۱۲/۲۳ تصویب شده است. بدین‌وسیله از دانشکده اصول‌الدین قم جهت همکاری و همچنین مؤسسه کامپیوتری نور که با نرم‌افزارهای جامع‌التفاسیر، جامع‌الاحادیث، دانشنامه اخلاق اسلامی و... زمینه دستیابی آسان به کتب مرجع دینی و اخلاقی را برای محققان فراهم نموده است، تشکر و قدردانی می‌شود.

حامی مالی

بنا بر اظهار مؤلفان، مقاله حاضر حامی مالی نداشته و با هزینه شخصی مؤلفان انجام شده است.

تضاد منافع

مؤلفان مقاله هیچ‌گونه تضاد منافی درباره این پژوهش گزارش نکرده‌اند.

مشارکت مؤلفان

استاد راهنمای رساله: مؤلف اول، استاد مشاور رساله: مؤلف دوم، مؤلف اصلی مقاله: مؤلف سوم.

References

1. Tabatabai SMH. al-Mizan Fi Tafsir al-Quran, translated by Seyed Mohamad Bagher Mousavi Hamedani. 19 ed. Qom: Islamic Publications Office; 2004. (Full Text in Persian)
2. Chalpi M. Jame-Shenasi Nazm: Tashrih va Tahlil-e Nazari Nazm-e Ejtemaei. 8 ed. Tehran Ney Publishing; 2016. (Full Text in Persian)
3. Abdolmaleki A. Barresi Etmad-e Ejtemaei va Avamel-e Moaser bar An va Chegoonegi-e Naghsh-e Resanehha dar Afzayesh an. Communication Research. 2008;15(53):95-129. (Full Text in Persian)
4. Iran Institute of Information Science and Technology. Ministry of Science, Research and Technology [Available from: <https://irandoc.ac.ir/event/sponsorship>. (Full Text in Persian)
5. Koohkzadeh A, Zolfeghari A. Barrasiye Jameh-shenakhtiyeh Etemad Ejtemaei va Moghayeseye an ba Etemade Ejtemaei dar Nahjolbalaghe. Tehran: Daneshgah Shahed; 2016. (Full Text in Persian)
6. Hosseini SM, Qhalibafan SH, Akhondi MB. Barrasiye Jameh Shenakht-iyeh Etemad Ejtemaei Dar Nahj al-Balagheh. Birjand: Daneshgahe birjand; 2016. (Full Text in Persian)
7. Arefi Y, Mohseni M. Etemad-e Ejtemaei Dar Nahj al-Balagheh. Qom: Jameat-o al-Mustafa; 2016. (Full Text in Persian)
8. Ahmadi M, Hoseyni MM. Barrasiy-e Etemad Ejtemaei dar Qur'an Ba Tekye bar Nazare. Qom: Allameh Tabatabai, Jameato al-Mustafa; 2016. (Full Text in Persian)

9. Tayyabi M, Qharavi Nayini N. Etemade Bein-e Fardi dar Quran va Hadith va Tasire an bar Tarbiyat-e Ensan. Tehran: Danshgahe Tarbiat Modares; 2008. (Full Text in Persian)
10. Ghol Khorami Z, Morovati S, Shekar Beygi N. Etemad Afarini va Rahkarhaye Ghostareshe an dar Qur'an va Ahadith. Ilam: Moaseseye Amozesh ali bakhtare; 2016. (Full Text in Persian)
11. Falaki T, Hoseyni-Niya SM. Barrasiye shakhese-Haye Ejabi va Salbi Etemad-Afarini va Asare an Dar Quran va Hadith. Daneshgahe oloom va Maarefe Quran; 2017. (Full Text in Persian)
12. Moein M. Moein Persian Dictionary. Tehran: Ashja Publishing; 2006. (Full Text in Persian)
13. Ragheb Isfahani H. Mofrdat lel-al-fazel al-Quran. Beirut: Dar al-Qalam. (Full Text in Arabic)
14. Barqhi A. al-Mahasin, Correction: Jalal al-Din Mohaddeth. Qom: Islamic Books; 1952. (Full Text in Persian)
15. Giddens A. The Consequences of Modernity, translated by Thalasi, M. Markaz Publishing; 1998. (Full Text in Persian)
16. Giddens A. Modernity and Identification, translated by Movafghian, Nasser. 4 ed. Tehran: Ney Publishing; 1999. (Full Text in Persian)
17. Effe K, Fukuyama F, Welcock M, Coleman SJ, Bourdieu P, Portes A, et al. Social Capital, Trust, Democracy and Development, translated by Afshin Khakbaz and Hassan Pouyan Tehran: Shirazeh Publications; 2010. (Full Text in Persian)
18. Ibn Manzoor M. Lesano al-Arab. 3 ed. Beirut: Dar al-Sader; 1993. (Full Text in Arabic)
19. Faiz Kashani M. Mahjat al-Bayza correction by Ghaffari, Ali Akbar. Qom: Islamic Publishing Foundation; 1996.
20. Naraghi M. Jame al-Saadat, Correction by Kalantar, Mohammad. Beirut: Scientific publishing house for publications.
21. Tabatabai SMH. Nehayt al-Hekmah (The end of wisdom). 4 ed. Qom: Publication of Imam Khomeini Educational and Research Institute; 2007.
22. Ibn Muskawiyah A. Tahzibo al-Akhlaq va Tathiro al-Araqh, Researcher by Hilali, Emad. 1995.
23. Faiz Kashani M. Mujaht al-Bayza, Corrector by Ghaffari, Ali Akbar. Qom: Islamic Publishing Foundation; 1996. (Full Text in Persian)
24. Zubaydi M. Etehafo al-Saadah al-Motaghin be Sharh- Ehya Oloom al-Din. Beirut - Lebanon: Dar al-Kitab al-Alamiya; 2005. (Full Text in Arabic)
25. The Holy Quran. Translated by: Mohamad Mehdi Fooladvand. Tehran: Payam-e Edalat. 2016.
26. Javadi Amoli A. Tafsir Tasnim. 1 ed. Qom: Asra Foundation; 2010. (Full Text in Persian)
27. Naraghi MA. Meraj al-Saadah. 2 ed. Qom: Hijrat Publications; 1995. (Full Text in Persian)
28. Koleini M. al-Kafi, Correction by Ghaffari, Ali Akbar and Akhundi, Muhammad. 1 ed. Tehran Kotob-e Eslami; 1985. (Full Text in Persian)
29. Makarem Shirazi N. Ethics in the Quran. Qom: School of Imam Ali Ibn Abitaleb; 2006. (Full Text in Persian)
30. Qaraati M. Tafsir Noor. 1 ed. Tehran: Cultural Center for Lessons from the Quran; 2009. (Full Text in Persian)
31. Ibn Babawiyah M. al-Amali 6ed. Tehran: Kitabchi Publishing; 1997. (Full Text in Persian)
32. Mustafavi H. al-Tahqiqh Fi Kalamat al-Quran (Research in the words of the Holy Quran). 3 ed. Beirut: Dar al-Kitab al-Almiyeh Publishing House, Allameh Mustafavi Publishing Center; 2009. (Full Text in Arabic)
33. Shazeli SG. Fi Zelal al-Quran. 35 ed. Beirut: Dar al-Shorough Publishing; 2004. (Full Text in Arabic)
34. Laithi Vaseti A. Oyoun al-Ahkam va al-Mawa'iz (Laithi), Researcher by Hassani Birjandi, Hassan. Qom: Dar al-Hadith; 1997. (Full Text in Persian)
35. Ibn Babawiyah M. Savab al-Amal va Eqabo al-Aamal. 2 ed. Qom: Dar al-Sharif al-Radhi; 1985. (Full Text in Persian)
36. Toosi M. Tahdhib al-Ahkam, Correction by Khorsan Hassan al-Musawi. 4 ed. Tehran: Dar al-Kitab al-Islamiyya; 1986. (Full Text in Persian)
37. Sayyed Razi AM. Nahj al-Balaghah, Translation by Dashti, Muhammad. Tehran: Zahd Publications Cultural Institute; 2000. (Full Text in Persian)
38. Hovizi A. Tafsir Noor al-Thaqalin, Correction: Rasooli Hashem. 4 ed. Qom: Ismailian Publishing; 1994.
39. Ibn Hisham AMH. Sirah al-Nabi. Translated by Ishaq ibn Muhammad Hamedani, Rafi al-Din. Tehran: Markaz Publishing; 1994. (Full Text in Persian)
40. Makarem Shirazi N. Tafsire Nemooneh. 10 ed. Tehran: Islamic Bookstore; 1992. (Full Text in Persian)
41. Tabarsi F. Majma 'al-Bayan fi Tafsir al-Quran, translation by Nouri Hamedani Hussein. 1 ed. Tehran: Farahani Publishing. (Full Text in Persian)
42. Qomi A. Tafsir al-Qomi, Research by Mousavi Jazayeri Tayebbeh. 3 ed. Qom: Dar al-Kitab; 1984. (Full Text in Persian)
43. Ibn Faris A. Mojam al-Maghayes al-loghat, Research by Harun Abd al-Salam, Muhammad. 1 ed. Qom: Maktab al-A'lam al-Islami; 1984. (Full Text in Persian)

26. Javadi Amoli A. Tafsir Tasnim. 1 ed. Qom: Asra

مجله پژوهش در دین و سلامت

دوره ۸، شماره ۲، تابستان ۱۴۰۱

این کار از مجوز Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0) تبعیت می‌کند.

44. Motahari M. Adle Elahi. 1ed. Tehran: Sadra Publications; 1982. (Full Text in Persian)
45. Tabatabai SMH. al-Mizan fi Tafsir-e al-Quran. 2 ed. Beirut: Press Institute for Publications; 2011. (Full Text in Arabic)
46. Ibn Muskawiyah A. Akhlagh-e Rah-e Residan be Saadat, Translation by Amin Nusrat, Begum. Tehran: Feyz Kashani Publishing; 1990. (Full Text in Persian)
47. Feyz Kashani M. Aghlaqh-e Hasaneh. translated by Saedi Khorasani, Mohammad Baqher. Tehran: Payame Edalat Publications; 2008. (Full Text in Persian)
48. Ibn Shuba Harani HIA. Tohaf al-Oghool an al-Rasool. 2 ed. Qom: al-Rasool; 1984. (Full Text in Persian)
49. Farahidi K. Kitab al-Ain. 2 ed. Qom: Hijrat Publishing; 1988. (Full Text in Persian)
50. Askari H. al-Farooq Fi al-Logha. 1 ed. Beirut: Dar Al-Afaq Al-Jadidah Publishing House; 1980. (Full Text in Arabic)
51. Payandeh A. Nahj al-Fesaheh. 4 ed. Tehran: Donyay-e Danesh; 2003. (Full Text in Persian)
52. Tamimi Amedi A. Ghorar al-Hikam and Dorar al-Kalim. translated by Khansari, Muhammad ibn Husayn. 1 ed. Tehran: University of Tehran; 1987. (Full Text in Persian).
53. Moosavi Lari SMA. Barresi-e Moshkelat-e Akhlaghi va Ravani. 2 ed. Qom: Islamic Publications Office Press; 1993. (Full Text in Persian).
54. Amir Kafi M. Etemad-e Ejtemaei va Avamel-e Moaser bar An. Namayeh Pazhuhesh. 2001;18:9-42. (Full Text in Persian).
55. Tayeb Hosseini SM. Mana-Shenasi "Zan" dar Qoran Karim Ketab-E-Qayyem (KQ). 2011;1(1):41-64. (Full Text in Persian)
56. Motahari M. Collection of works of Shahid Motahari. 7 ed. Tehran: Sadra Publishing; 2005. (Full Text in Persian)
57. Imam Jafar Sadiq (pbuh). Mesbah al-Shari'a. 1 ed. Tehran: Iranian Wisdom and Philosophy Association; 1981. (Full Text in Persian)